УДК 81'38

Бернадська С.М.
Національний університет державної податкової служби України, Ірпінь

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ ВИЯВ КОМПЛЕКСНИХ КАТЕГОРІЙНИХ ЗНАЧЕНЬ У РЕЧЕННЄВІЙ СТРУКТУРІ

У статті проаналізовано проблему семантики модальності та реалізація модальних значень на мовному рівні.
Ключові слова: модальність, категорія модальності, категорійні ознаки, бажаність, можливість.

Незважаючи на відносно недавню активізацію інтересу до модальності в теорії лінгвістичних досліджень, уже зараз існує значна кількість концепцій її визначення та опису, кожна з яких пропонує своє тлумачення категоріального статусу та окреслює певне коло субкатегоріальних модальних значень. Дослідженню особливостей реалізації модальних значень засобами мови присвячені праці В.В.Виноградова, О.С.Мельничука, Н.Д.Арутюнової, В.Г.Гака, Г.О.Золотової, В.Д.Шинкарука, Л.С.Єрмолаєвої, В.З.Панфілова, О.І.Бєляєвої, М.А.Дмитровської, А.П.Грищенка, Н.П.Гальони та ін.

Однією з найактуальніших у теорії дослідження модальності є проблема визначення її семантики, оскільки лише за цієї умови стає можливим аналіз засобів реалізації модальних значень на мовному рівні. Розуміння модальності як універсальної логіко-граматичної категорії, що виражає об'єктивне відношення змісту висловлення до дійсності з погляду мовця та його суб'єктивне ставлення до цього змісту, зумовлює правомірність виділення об'єктивної та суб'єктивної модальностей як субкатегорійних значень досліджуваної категорії.

Такий напрямок дослідження дозволяє диференціювати суто комунікативні категорії та модальність як логіко-граматичну категорію, що формується на рівні судження й, отримуючи відповідне граматичне оформлення, актуалізується мовцем у мовленнєвому акті чи контексті з метою впливу на реципієнта та вираження ставлення до повідомлення і обставин, у яких воно реалізується.

Семантичні ознаки існують у пам'яті носіїв мови і реалізуються в мовній діяльності. Зосередивши увагу на письмовому тексті, як місці прояву семантичних ознак, ми умовно розмежовуємо два типи такого прояву: дефінітивний і недефінітивний тексти. У першому випадку йдеться про словникове тлумачення семантичної ознаки, а словники, як відомо, виділяють ядерну частину значень, тобто визначають малий зміст. У другому випадку ми говоримо про текстове наведення визначеного змісту слова чи словосполучення, яким непритаманний такий зміст у словникових визначеннях. Завдання конкретного опису семантичних ознак зводиться, на нашу думку, до виявлення і характеристики типів словникових (дефінітивних), що спеціалізують (недефінітивних) текстів для відповідних ознак.

Категорійна ознака розуміється у даній статті як семантична ознака особливого типу. Категорії граматики (наприклад, особа, число, спосіб, час) виражаються специфічними граматичними способами: службовими словами, флексіями, повторами, порядком слів й інше. Разом з тим значення граматичних категорій може бути виражене лексично. Зокрема, категорія числа є вершиною піраміди, утвореної поняттям множинності, що знаходить різні способи вираження в лексиці й граматиці. У такому випадку ми говоримо не про формально-граматичну, а про функціонально-семантичну категорію.

Теорія понятійних категорій послідовно розвивається у функціональній граматиці. Функціональна граматика будується як опис функціонально-семантичних полів, тобто «семантичних категорій, що спираються на різні засоби граматичного вираження у даній мові в їхній взаємодії із засобами лексичними і контекстуальними» [1, с.31-37].

Варіативність змісту і форми категорії розглядається нами насамперед як категорійна градація, функціональна ієрархія категорії. Функціональна ієрархія категорійної ознаки визначається його системними способами вираження. У мові окремими словами і словосполученнями позначається те, що актуально для людини. Щільність позначення різних сфер об'єктивної і суб'єктивної дійсності неоднакова. Називаючи предмети і їхні ознаки – якості, властивості, людство акумулює у мові знання про світ. Наприклад, ознака можливості+бажаності дуже важлива для пізнання й освоєння світу, тому ця ознака пронизує велике число слів (характеризується високою семантичною щільністю) і одержує багатоступінчасту і різноспрямовану систему способів вираження.

Ієрархія категорійної ознаки припускає не тільки функціональну спільність між лексичними та граматичними засобами вираження семантичної категорії, але й ланцюг опосередкувань усередині грамматичного й усередині лексичного значень. Вивчення функціональної ієрархії категорійних ознак уточнює наші знання про семантичну організацію мови, про мовні категорії і засоби мовної техніки.

Розмаїття комунікативних інтенцій настільки багате, що в окремих мовленнєвих актах питальна форма може передавати й прагнення мовця. Зауважимо, що речення бажальної модальності – це такі речення, у яких модальне значення бажальності виражається як бажання суб'єкта мовлення встановити відповідність змісту речення з дійсністю. Тому речення бажальної модальності виражають ірреальний зміст, тобто нереальний, той, що існує не в дійсності, а тільки в думці. Виразниками бажальної модальності виступають частки би (б), аби, щоб, бодай, нехай, хай, хоч би, коли б, якби або інші слова, що можна замінити такими частками. Присудок виражається

переважно дієсловом умовного способу. Наприклад: *А якби не було сього року грибів? А якби завтра вже таки зранку упав дощ?* (О. Кобилянська). *Що, ваша чесна і розумна жінка мала б не хотіти щастя для свого сина і для моєї дитини?* (І. Франко). *Чом я не можу злинути угору, туди, на те верхів'я золоте, де місяць просвітив біляву хмарку?..* (Леся Українка). *Ой, гори, гори золоті верхів'я! Та нащо ж я до вас так пориваюсь? Та нащо ж я люблю вас так тужливо? Невже мені не суджено дістатись на ваші заповітні високості?* (Леся Українка). *Ні, нині він не п'яний!.. Однак чому ж уже лучче не п'яний?..* (О. Кобилянська). *Важкі побережні скелі зрива переможнеє море; невже переможная пісня важкого жалю не поборе?* (Леся Українка).

Основна форма предикативного члена – умовний спосіб дієслова. Мають своєрідну бажальну інтонацію з підкресленим виділенням голосу та наголосом бажального члена і помірним зниженням голосу наприкінці речення.

Коли в реченні повідомляється бажання, яке хотів би здійснити сам бажаючий, предикативний член речення має форму умовного способу. Наприклад: *Хотіла б я піснею стати у цю хвилину ясну...* (Леся Українка). *Заритися б десь у копицю свіжого сіна на лугу* (З преси). *Я б у робітники пішов* (З преси). *Поглянути б ще раз на синій Дніпро* (Леся Українка).

Якщо бажання мовця мав би здійснювати хтось інший, предикативний член речення вживається у формі наказового способу, тому висловлене бажання має спонукальний відтінок. Наприклад: *Прилинь, прилинь, мій миленький, з далекого краю* (Народна творчість). *Та світи ж ти їм дорогу, ясен місяць угорі!* (П. Тичина). *Засвіти, мамо, сонце!* (З преси).

Бажальні речення мають спонукальний відтінок поради, якщо до предикативного члена входить частка ***краще***, наприклад: *Ти б краще птахівничку зробив* (З преси). *Ти б краще за уроки взявся* (З преси).

Нерідко висловлюється саме таке бажання, здійснення чи нездійснення якого, на думку мовця, дуже важливе. Для його повідомлення речення мають у своєму складі сполучення різних видільно-модальних часток: ***хоч би, хоч би не, коли б хоч, коли б хоч не, якби хоч, якби хоч не, якби ж хоч, якби ж то хоч, хоч би вже, аби хоч, лиш би, хоч би ще, бодай би*** і подібні. Наприклад: *Якби-то далися орлиної крила* (Т. Шевченко). *Хоч би не заслабнути* (З преси). *Хоч би взулась та взута Тікала сюди, у цей світ* (І. Драч). *Бодай би то правдонька щербата не була* (Народна творчість). *Бодай би трішки прихопило землю морозом* (З преси). *Коли б уже хоч на ноги вставав та міг із хати вийти* (З преси).

У реченнях, які починаються часткою ***щоб*** (зрідка – ***аби*** в усному мовленні), бажання має відтінок мети. Наприклад: *Щоб погасити гнів проти Еллади* (Леся Українка). *Щоб став добрішим білий світ* (З преси). *Щоб без жалю народ гнобити вільний, Щоб тиснути і мучити людей* (І. Кочерга). *Щоб заспівало серце* (З преси). *Щоб не знали батько й мати, Де ми будем ночувати* (Т. Шевченко). *Щоб книга вела вперед* (З преси). *Аби все було шито-крито* (Народна творчість).

Бажальні речення з предикативним членом у складеній (аналітичній) формі наказового способу (частки ***хай, нехай*** і форма дійсного способу дієслова) виражають ***бажання з виразним відтінком непрямого спонукання*** щодо третьої особи виконавця і слабшим відтінком мети. Наприклад: *Хай усі ваші учні прочитають цю книжку* (З преси). *Нехай розсудить пасажир* (З преси). *Нехай вони не спалять жил моїх!* (Леся Українка).

І навпаки, - зі ***слабшим відтінком спонукання*** щодо другої та першої осіб виконавця й ***сильнішим відтінком мети***. Наприклад: *Хай ложем буде нам стерня колюча* (Ю. Клен). *Через муку, утому і кров хай побачите справді велику, невмирущу, як вічність, любов!* (Є. Плужник). *Нехай зомлілі грудоньки до хвиль тих притулю ...* (В. Поліщук).

Якщо частки хай, нехай вжито при умовному способі предикативного члена, бажальні речення, зберігаючи відтінок мети, втрачають спонукальний відтінок. Наприклад: *Хай би сходило співом горло солов'я в гаю нічному* (В. Стус). *Хай би всі ваші учні прочитали цю книжку* (З преси). *Хай би процвітала ваша воля, як рута!* (Леся Українка). *Нехай би і я заробила якогось карбованця* (З преси). *Нехай би і ти показав себе серед людей* (З преси).

Серед бажальних є бажальні речення за змістом, а розповідні – за формою. До їх складу входять дієслова ***бажати, хотіти, прагнути*** тощо у формі дійсного способу будь-якої особи. Отже, мовець повідомляє про бажання своє або чиєсь. Наприклад: *Ти хочеш жити по правді* (М. Стельмах). *Він бажав добра своєму народу і всім народам* (З преси). *Молодь прагне знань корисних* (З преси). *Письменник хотів побачити все власними очима* (З преси).

Різні бажальні речення, виражаючи бажання на загальну або на чиюсь користь (рідко на свою), перетворюються в бажальні речення. Наприклад: *Нехай живе наш Свічка! Хай живе На довгі роки славний майстер наш!* (І. Кочерга). *То хай хоч страх тебе щодня вбиває: Він, слава Богу, не підступний нам!* (Б. Олійник). *Хай доля веде сільського хлопчину до щастя (З преси). Хай згине все і сліду не лишиться!* (Леся Українка). *Хай буде світло і святково у вас вдома, у ваших сім'ях, у ваших серцях!* (З преси). *Щасливої вам мандрівки в мапливу, важку, відповідальну несподіваність* (Ю. Мушкетик). *Хай наша кров, страждання наші, жертви нащадкам нашим стануть заповітом!* (З. Краківський). *Хай щастить вам, люди добрі!* (В. Крищенко). Від побажальних речень розвинулись окремою галузкою деякі формули привітання і прощання, а також клятви або проклинання. Наприклад: *Добрий день, дівчата!* (З преси). *Хай вам буде (щоб вам був) добрий день. Доброго ранку, шановні радіослухачі! – Зичимо (бажаємо) доброго ранку. Здоровенькі були!* (І. Нечуй-Левицький), *тобто, Щоб здоровенькі були. Удачі тобі!* (З преси). *– Зичимо (бажаємо) удачі тобі. Клятви: Щоб я так був жив – здоров!* (Народна творчість). *От щоб я з цього місця не встав*! (Народна творчість). *Щоб тобі колька в бік!* (Народна творчість).

Отже, структура бажальної модальності – це такі, у яких модальне значення бажальності виражається як бажання суб'єкта мовлення встановити відповідність змісту речення з дійсністю.

Вивчення категорійних ознак у значенні слова дозволяє пояснити лексичну обумовленість граматичної системи мови, оскільки семантична ознака безпосередньо співвідноситься з граматичним формантом, то така ознака повинна спиратися на функціонально-семантичне поле. Звідси випливає необхідність установлення рангів категорійної градації. Ми вважаємо граматичний спосіб вираження категорійної ознаки за вищий ранг мовної категоризації, лексичний спосіб вираження – за нижчий ранг варіативності семантичної категорії в мові і розглядаємо як полярні, так і проміжні ранги категоризації ознаки соціального статусу людини у семантичній системі мови. Необхідно зауважити, що наявність функціонально-семантичної бази, лексичних способів вираження деякої ознаки не є гарантією морфолого-синтаксичного прояву такої ознаки. У будь-якій мові є, наприклад, група слів і словосполучень, що виражають можливість+бажаність. Формальність категорії зумовлена не тільки семантичною підставою категорійних ознак у лексиці, але й типологічними домінантами граматичної системи. У цьому плані особливий інтерес для нашого аналізу представляють сховані категорії, проміжний тип між власне лексичною і формально-граматичною категоризацією.

Категорійні ознаки у значенні слова пояснюють організацію лексико-семантичної системи мови. Ці ознаки мають різну питому вагу в семантиці слова. Ознака у значенні слова може одержати спеціалізований спосіб вираження, тобто бути значеннєвою домінантою слова, і неспеціалізований спосіб вираження, тобто займати підлегле положення у значенні. Стосовно семантики слова правомірно, на нашу думку, вести мову про максимальну, мінімальну і проміжну спеціалізацію ознаки.

Таким чином, ознаку в семантичній системі мови можна визначити як категорійну, якщо ця ознака виражає значення відносин, є спеціалізованою стосовно великої групи неспеціалізованих близьких за значенням ознак.

У сучасній модальній логіці до кола модальних відносять епістемічні, деонтичні, аксіологічні та алетичні значення. Логічна алетична модальність відповідає тому семантичному компоненту мовної модальності, який характеризує висловлення з погляду вираження у ньому відношення повідомлення до дійсності як реального чи ірреального (можливого, необхідного, бажаного).

Аналіз експліцитних висловлень з урахуванням результатів дослідження модальної логіки та семантико-синтаксичного і прагматичного аспектів висловлення дозволяє визначити коло субкатегоріальних модальних значень. У межах об'єктивно-модальних розрізняються значення реальності, можливості, бажальності та необхідності, кожне з яких має свій набір засобів вираження. Суб'єктивно-модальними є епістемічні значення категоричної достовірності, достовірності та проблематичної достовірності, раціонально-оцінне та емоційно-оцінне аксіологічні значення й оптативне та волюнтативне волітивні значення.

Модальні оператори з епістемічним, аксіологічним та деонтичним значеннями найчастіше формують суб'єктивну модальну рамку висловлення і є засобом вираження ставлення мовця до змісту повідомлення. Аналіз суб'єктно-предикатної структури логічного судження дозволяє виділити модальність de re, співвідносну з лінгвістичною об'єктивною модальністю, та модальність de dicto, співвідносну з лінгвістичною суб'єктивною модальністю.

Список використаних джерел

1. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука, 1983. – 208 с.
2. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
3. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса // Актуальные проблемы современной лингвистики: Учеб. пособие / Сост. Л.Н.Чурилина. – 2-е изд., испр.- М.: Флинта: Наука, 2007. – 416с.
4. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. – К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. – 107 с.
5. Сологуб Н.М. Експресивна функція граматичних категорій // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2002. – С.32-35.
6. Шинкарук В.Д. Диктум і модус у плані синтаксичної номінації й номінативної деривації // Актуальні проблеми металінгвістики: Науковий збірник. – Черкаси, 1999. – С. 261-263.

The article analysed the problem of semantics of modality and of modal values at linguistic level.

Key words: modality, category of modality, features of category, desirability, possibility.

УДК 81'271 : 821.161.2-1 Л1 / 7.08

Горох Г. В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ ЮРІЯ ЛИПИ

У статті розглядаються особливості поетичної мови Юрія Липи. Аналізуються художні функції стилістичних фігур: ампліфікації, градація, риторичні звертання, епітет-оксюморон, еліпс, синоніми, антоніми.

Ключові слова: поетичне мовлення, художні функції, стилістичні фігури: ампліфікація, градація, алітерація, плеонаризм, антитеза, риторичні звертання, епітет-оксюморон, еліпс, синонімія, антонімія.